

УДК 94(477)

Ярослав Секо

“ТІНІ ЗАБУТИХ ПРЕДКІВ”: ІСТОРІЯ ОДНІЄЇ АКЦІЇ

Предметом статті є відображені в спогадах учасників та свідків події 4 вересня 1965 р. у київському кінотеатрі “Україна”, під час презентації фільму “Тіні забутих предків”. Розглянуто умови та хід протестної акції, реконструйовано її основні епізоди. Показано особливості трансформації акції в 1970–1990-х рр.

Ключові слова: арешти 1965 р., шістдесятництво, акція протесту, репресії.

4 вересня 1965 р. увійшло в історію українського національного руху не просто виявом громадянської позиції, але – початком руху опору шістдесятників. За задумом і змістом виступ І. Дзюби мав інформативний характер. Однак, В. Чорновіл та В. Стус, які закликали присутніх вставанням відреагувати на сваволу влади, надали йому форми протесту. Інформуюча за змістом лінія І. Дзюби, змінилася публічною акцією, яка виділила частину молодих українських інтелігентів, готових до рішучих дій, протесту та захисту власних ідеалів і цінностей.

Тоді сміливців виявилось не багато. І. Дзюба із сумом відзначав, що акція не вийшла за межі середовища, й не отримала очікуваного резонансу, “як камінь в болото” [1, с. 245]. Не випадково, до кінця 1980-х рр. про події 4 вересня майже не згадували. Складається враження, що нічого не було. “Я багато років думав, майже до останнього часу думав, – продовжу думку І. Дзюби, – що воно так зовсім безплідно минуло. І всі забули: і вороги, і друзі забули. Ніхто про це не згадував і не говорив. Тільки оце зараз останні кілька років, два-три (інтерв’ю взято в березні 1991 р. – Я.С.), починають згадувати, що таке було. І ті, що розуміють значення цього, вже починають згадувати. І навіть ті, хто там випадково опинився” [1, с. 245]. І. Дзюба дещо помиляється, бо в 1970-х рр. була людина, яка не забувала про акцію. Перебуваючи в пермських таборах, В. Чорновіл пропагував її серед в’язнів-сумління.

У сучасній науковій літературі подія 4 вересня 1965 р. вважається ключовою в історії шістдесятництва та зародження руху опору. Складовими “канонічної версії”, яка в різних інтерпретаціях перекочує з видання до видання, є наступні твердження:

1. Виступ І. Дзюби зумовлювався арештами наприкінці серпня 1965 р. представників української інтелігенції.

2. І. Дзюба, повідомивши про арешти, був відштовхнутий чиновником від мікрофону, та заглушений сиренами.

3. Виступ І. Дзюби із залу був підтриманий закликотом В. Чорновола і В. Стуса “Хто проти тиранії – встаньте!”.

4. Частина присутніх, у знак підтримки, підвелася з місць [2, с. 48, 3, с. 88, 4, с. 166, 5, с. 293].

Втім, при зверненні до джерел, вади цієї версії аж надто очевидні. Зі слів учасників акції 4 вересня, зрозуміти що і як відбулося так само важко, як встановити подробиці виступу Н. Хрущова в ООН, у якому він розмахував чи то піднятою рукою, чи то черевиком, чи то годинником. Головна причина різночитань – свідомі міфологізація подій. Мова не так про спотворення фактів, надмірну героїзацію або патетику, як про свідоме створення міфів – висловлювань, котрі повідомляючи щось про світ, при цьому здобувають стихійно чи завдяки діям суспільних та політичних сил, статус фактографічних

або символічних істин – неверифікованих, “знерухомлених” і більш чи менш сакралізованих [6, с. 208].

Міфологізуються значимі, вузлові, доленосні події. Вечір 4 вересня 1965 р. став таким не для всіх. Для порівняння наведу кілька цитат. Так, для М. Коцюбинської прем’єра стала переломним моментом, “певним рубіконом у долі кожного учасника цього символічного акту”, екзистенційним вчинком, з якого “почався шлях самовизначення, шлях ламання долі і моральних випробувань” [7, с. 216]. Очевидно, з цим контрастують спогади інших осіб, причетних до прем’єри. Так, для режисера “Тіней забутих предків” С. Параджанова це була, насамперед, найкраща реклама для фільму [8, с. 734], а для Л. Кадочнікової, виконавиці ролі Марічки, “прем’єра пройшла чудово”, а інші події запам’яталися “емоційними і революційними промовами... фільм Параджанова багатьох надихнув на свободу слова [9, с. 13]. Для більшості присутніх у залі, дії І. Дзюби, В. Чорновола і В. Стуса здавалися провокацією, або незрозумілістю. Отже, очевидно, “замовників” міфологізації потрібно шукати серед шістдесятників, бо саме вони, як і кожне покоління чи група, “писали” свою історію. У 1990-х рр. була сконструйована їхня версія боротьби за незалежність, у якій акції типу 4 вересня чи 22 травня стали об’єднувальним началом, маркерами покоління.

Засобом міфологізації стали спогади. Відомо, що минуле постійно змінює свою форму в дискурсах сучасного, а пам’ять – рухливий феномен, часто залежний від потреб часу, коли вдаються до згадування. Спогади – річ не певна. Людська пам’ять не здатна охопити і зберегти повноту картини, а вирізняється вибірковістю, схильністю до забуття й навіювання. Спогад з роками може змінюватися, переставляти деталі, переносити їх з одного об’єкта на інший. Початкове ставлення до факту часто змінюється оціночним судженням із прожитого досвіду. І це не враховуючи суб’єктивізм сприйняття події, її бачення під певним ракурсом, впливи емоційного стану. Зовсім погано, коли свідки вдаються до свідомого перекручування та замовчування фактів. У такому разі історичне “як було” змінюється на політично вмотивоване “як має бути”. Намагання виправити руку історика є найбільшим бажанням кожного, хто прагне “попасти в історію”.

Виступ у кінотеатрі “Україна” тривалий час був на маргіналіях пам’яті. Лише наприкінці 1980-х рр., з огляду на нове розгортання українського національного руху, відбулася його рецепція, повернення в пам’ять покоління та історію шістдесятництва. Формуючи національний канон тяглості визвольних змагань, існувала практична потреба показати шістдесятництво початком боротьби за незалежність на зламі 1980–1990-х рр. Саме тоді, події 4 вересня почали виводитися з контексту серпня – вересня 1965 р., й оцінювалися з перспективи боротьби покоління шістдесятників. Так, Є. Сверстюк відзначав, що в акції, яка в 1960-х рр. сприймалася як “виступ Івана Дзюби”, наприкінці 1980-х рр. посилилася роль В. Стуса [10, с. 284], і, можна додати, В. Чорновола. Іншими словами, *акція-інформування* про арешти трансформувалася в *акцію-опору* проти арештів. Серед інших типових змін – збільшення кількості осіб, які “встали”, що автоматично перетворювало виступ “трійки” на акцію нонконформізму; посилення ролі спланованості акції над її імпровізованістю.

Джерельною основою статті є свідчення учасників і свідків події. Найближчими в часі до розглядуваних подій є щоденниковий запис Л. Танюка від 4 вересня 1965 р. [11], лист І. Жиленко до В. Дрозда від 5 вересня 1965 р. [12], “Пояснююча записка” В. Стуса від 7 вересня 1965 р., подана в інститут літератури [13], виступ Ю. Бадзя на партійних зборах інституту літератури 11 листопада 1965 р. [14]. Ці джерела опубліковані в мемуарній літературі 1990–

2000-х рр., отож, потрібно зважати на ймовірність пізніших вставок і корекцій тексту.

Інші спогади написані або висловлені в інтерв'ю після 1988 р. При цьому, основна канва подій майже не змінна в різних викладах. У кількох випадках є відмінності стилістичного характеру, рідше – щодо окремих деталей. Втім, це особливість живого спогаду, який такою не буквальною відзначається від вигаданого тексту. Різноманітність в спогадах окремих осіб також варто сприймати в якості аргументу на користь суб'єктивізму сприймання, а не свідомого колективного опрацювання свідчень.

І. Дзюба згадував про події 4 вересня в інтерв'ю С. Чернілевському та Б. Підгірному в березні 1991 р. [1]. Б. Бердиховській, О. Гнатюк у 2000 р. [15], Ю. Зайцеву у 2001 р. [16]. Останній варіант спогадів опубліковано в книзі “Не окремо взяте життя” (2013 р.) [17]. Серйозних різноманітностей між ними немає. Водночас, привертає увагу “непомічання” в описуваних подіях В. Чорновола.

Про 4 вересня 1965 р. В. Чорновіл чи не вперше публічно заговорив 15 липня 1988 р. на зустрічі членів УГС з журналістами [18]. Наведу цей фрагмент, адже в ньому викладено квінтесенцію його позиції, яка в подальшому подаватиметься в різних матеріалах: “Тоді із Дзюбою і Стусом ми в кінотеатрі “Україна” на обговоренні “Тіней забутих предків” Параджанова сказали про те (масові арешти – Я. С.). Дзюба повідомив, а я піднімав людей на ноги в знак протесту проти того, що терор і репресії почалися. А Стус попереджав, що почнеться з українців, як прийдуть сталінські часи, це дійде до євреїв, росіян, до інших” [18, с. 375].

Посилання на подію мали місце у матеріалі 22 червня 1989 р. [19], автобіографії [20], відповідях на запитання під час виборчої кампанії 1990 р. [21], виступі кандидата на голову Верховної Ради 30 травня 1990 р. [22], інтерв'ю газеті “Молода гвардія” 24 червня 1990 р. [23], інтерв'ю під час перебування В. Чорновола на Чернігівщині 6–8 листопада 1991 р. [24], інтерв'ю ужгородським журналістам під час перебування на “Срібна-земля-фест” 8–14 травня 1997 р. [25], статті до збірки спогадів про В. Стуса 1993 р. [26]. Проте, найдокладніше версія подій В. Чорновола викладена у вересневому інтерв'ю 1995 р. для часопису “Час/Time” [8].

Мало змін у свідченнях Р. Корогодського між інтерв'ю 24 січня 1991 р. для С. Чернілевського та Б. Підгірного [27] та книгою 2009 р. “Брама світла. Шістдесятники” [28]. У кількох варіантах збереглися спогади М. Коцюбинської – інтерв'ю 22 січня 1990 р. для С. Чернілевського та Б. Підгірного [29], червневій статті 1990 р. для збірки спогадів про В. Стуса “Не відлюбив свою тривогу ранню” [7], інтерв'ю для Є. Захарова восени 1997 р. [30] та інтерв'ю 2000 р. для Б. Бердиховської й О. Гнатюк [31]. Спогади про подію збереглися в інтерв'ю В. Табелева (14 лютого 1991 р.) [32], спогадах О. Сергієнка про В. Стуса (2000, 2006 рр.) [33], книзі М. Плахотнюка (2012 р.) [34], та спогаді М. Роженка в 1990 р. [35].

Аналізуючи подію доречно розкласти її на кілька епізодів: задум, виступ І. Дзюби і реакція на нього “відповідальних осіб”, поведінка В. Чорновола, поведінка В. Стуса, події після перегляду фільму.

Згідно із задумом, І. Дзюба мав у імпровізованому виступі повідомити присутніх про арешти серед української інтелігенції. Це вихідне положення І. Дзюби: “Хочу тільки спростувати вже майже канонізовану версію про те, що це була спланована, добре продумана й організована акція. Насправді було тільки бажання якось використати нагоду для публічного протесту, а як це зробити і чи вдасться взагалі щось зробити, було неясно... я “затаївся”: по-перше, тому, що будь-який розголос міг усе погубити, надія була тільки на несподіваність дій; по-друге, не було уявлення, як саме діяти: імпровізація” [17, с. 345].

Коло утаємничених осіб І. Дзюба обмежує собою, М. Коцюбинською, Ю. Бадзьо та – “не пригадую хто ще був” [1, с. 243; 16, с. 63]. А в іншому спогаді: “Не знаю, чи Михайлина і Юрій обговорювали цю справу ще з кимось” [17, с. 345]. Їхня зустріч відбулася біля станції метро “Університет”, а обговорення – під час прогулянки бульваром Шевченка: “Дійшли думки, що хтось із нас повинен виступити перед публікою під час презентації фільму. Вирішили, що це маю зробити я, хоч, правду кажучи, мені на той час уже трохи набридла роль промовця, – але тут була ситуація надзвичайна, що не допускала вагань” [17, с. 345]. Це підтверджується спогадом М. Коцюбинської: “Тоді ми зібралися – я вже не пригадую, де – й вирішили, що мусимо про це сказати. Я запропонувала це зробити, але мої друзі не погодилися, бо я тоді жила сама із п’ятирічною дитиною. І тоді Дзюба постановив, що про це скаже він” [31, с. 170].

Іншу версію запропонував В. Чорновіл, вказавши на попередню домовленість із І. Дзюбою. Перед початком вечора вони зустрілися “в скверику навпроти кінотеатру”, де В. Чорновіл сказав І. Дзюбі: “треба щось негайно робити, якимось протестувати. Дзюба, виявилось, теж ішов з таким рішенням, попередньо обговоривши його, здається, з Є. Сверстюком. <...> Тож домовилися, що Іван у своєму виступі зверне увагу присутніх на арешти, а я знайду можливість підтримати його із залу” [8, с. 732].

Характерна особливість погляду В. Чорновола на події – спланованість акції, відкидання спонтанності у власних діях. Наведу фрагмент інтерв’ю 1997 р.: “Кор[еспондент]. Судячи з вашого характеру, це був спонтанний виступ?”

Чорновіл. Ні. У мене вдача не холерична, як дехто вважає. Я сангвінік із холеричним виявом ззовні. Говорю десь емоційно, десь експресивно. Але все це продумано. Слово, як і дія, ніколи не випереджає думку.

Кор[еспондент]. Значить це була спланована й продумана акція?

Чорновіл. Я декілька днів мучився, коли дізнався про арешти друзів. Думав, що робити. Підготував заяву, яку потім підписали відомі люди, серед яких були Гончар, Антонов та інші. Написали вимогу допустити нас на суди¹. Але виникла потреба публічно про це оголосити. Перед входом до кінотеатру зустрілися з Дзюбою. Переговорили й вирішили: він привітає Параджанова з блискучим фільмом і скаже про арешти” [25, с. 495].

Звертає увагу згадування В. Чорновілом Є. Сверстюка як ознайомленого з акцією, тоді як сам Є. Сверстюк це відкидав: “Коли Іван (Дзюба – Я. С.) мене запрошував на цей перегляд, я думав, що це буде звичайний фільм. Він мені не встиг нічого сказати, і мене там не було” [10, с. 284].

Наведені різночитання, можливо, пояснюють цитовану думку І. Дзюби про “майже канонізовану версію”. Не називаючи прямо В. Чорновола, І. Дзюба полемізує з його баченням подій. За такого підходу, В. Чорновіл свідомо виступає містифікатором і творцем міфу, або “канонічної версії”. Пояснення цього спробуємо з’ясувати згодом.

Наразі зосередимося на зустрічі В. Чорновола й І. Дзюби “в скверику навпроти кінотеатру”. Навряд чи вони могли поговорити наодинці, або щось спланувати з огляду на людність місця. Та й І. Дзюба наводить іншу деталь, яка для нього важливіша, аніж ймовірна зустріч із В. Чорновілом: “Ідучи до кінотеатру, ми з Мартою (дружина І. Дзюби – Я. С.) купили гарний букет квітів” [17, с. 245].

Версія В. Чорновола підтверджується спогадом М. Плахотнюка. Обговоривши з О. Сергієнком намір протестувати проти арештів, вони пішли за

¹ У свідченні очевидна неточність. Якщо мова йде про лист у захисті О. Заливахи, підписаний О. Антоновим, то це 1966 р. Перший лист В. Чорновола з приводу репресій датується 15 вересням 1965 р. У будь-якому випадку, вимога відкритих судів у вересні 1965 р. була ще не актуальною.

порадою в редакцію “Молодої гвардії” до В. Чорновола: “До нас вийшов Славко, і ми втрюх вийшли надвір, виклали йому те, з чим прийшли. Славко повідомив, що сам посилено міркує над цим питанням. Протестувати треба негайно. Але як це зробити краще – слід добре подумати. Чорновіл сказав, що в нього є деякі міркування, але спочатку про це треба поговорити із Дзюбою. І запропонував нам прийти до нього через день. Ми так і зробили. Славко повідомив, що все погоджено, і додав: “Але самі нічого не робить, а приходьте на прем’єру кінофільму “Тіні забутих предків” С. Параджанова в кінотеатр “Україна”. Дав нам запрошення і попросив подбати про те, щоб якомога більше людей прийшли на прем’єру. Тим, у кого не буде запрошення, даватимуть при вході” [34, с. 250].

Надзвичайно цікаве свідчення, з огляду на окремі деталі. Послідовність подій за М. Плахотнюком підважує свідчення В. Чорновола про зустріч із І. Дзюбою “в скверику” перед початком заходу на якій про все домовилися. Є ще одне неузгодження. З тексту М. Плахотнюка випливає, що В. Чорновіл дав йому і О. Сергієнку запрошення, і обіцяв дістати ще. Але О. Сергієнко свідчив про інше: “Коли ми дізналися, що 4 вересня буде прем’єра “Тіней забутих предків”, я не міг дістати квиток. То я взяв у інший зал, а пішов у цей. Там фойє було спільне. Правда місця у мене не було...” [33, с. 492]. Мені здається, що цей фрагмент варто інтерпретувати по-іншому. Маємо справу не просто зі спогадами М. Плахотнюка, а зміненою версією про ті події під впливом В. Чорновола. У тексті мова йде про чітко сплановану акцію, в якій кожен має відіграти свою роль. Конспірація, організаційна робота, підготовка людей, “запрошення, які даватимуть при вході” – все це мало підкреслити спланованість акції, а, відтак, існування середовища готового до опору.

Р. Корогодський, на основі пізнішого вивчення обставин акції, відкидає обізнаність В. Чорновола: “Я не думаю, що Стус знав, і, навпаки, Чорновіл не знав. Але Іван Михайлович, Михайлина і ще хтось третій вирішували, хто ж буде казати. Це єдине що вирішувалося” [27, с. 88].

Перейдемо до наступного епізоду. Виступ І. Дзюби розпочався з імпровізації: “Почалася церемонія рекомендування авторів фільму, їх вітали кожного персонально і дарували квіти. Але чомусь поза увагою залишилася художниця, майстер чудових костюмів до фільму Тетяна Байкова. Ось тут і пригодився мені мій букетик квітів. Я вийшов на сцену, щоб подарувати його їй – це виглядало природно і навіть зворушливо: не можна ж обійти таку важливу учасницю свята...” [17, с. 345].

Як і кожна почута промова, деталі виступу І. Дзюби різняться в спогадах. Промовець переказує його канву: “у нас сьогодні справді свято мистецтва, але в Україні почалися трагічні події. І почав говорити про арешти” [17, с. 346], У іншому інтерв’ю, І. Дзюба конкретизує: “Шановне зібрання! Сьогодні у нас велике свято культури, але, водночас, і день великої жалоби, бо розпочалися масові арешти інтелігенції, які символізують повернення до найгірших часів” [15, с. 118], і додає: “В Україні відбулися арешти, арештовані ті, ті, й ті...” [1, с. 243].

Дослівно виступ І. Дзюби намагався відтворити по пам’яті О. Сергієнко: “Так, сьогодні у нас велике свято. Я хотів би, крім всієї знімальної групи, і режисера, і операторів, відзначити роботу тієї людини, на яку мало звертається увага, а саме на художницю по костюмах, роботу Люди Семикіної² в цьому фільмі. Я вітаю її з успіхом і дарую їй квіти” [33, с. 492]. Подарувавши квіти і повернувшись до мікрофона І. Дзюба продовжив: “Так, у нас велике свято, але разом з тим і велике горе. В десятки родин воно вже ввійшло: в Україні серед представників молоді творчої інтелігенції почалися масові політичні арешти” [33, с. 492].

² О. Сергієнко помиляється, бо художницею по костюмах була Т. Байкова

Структуру виступу подавав В. Чорновіл: “Він (Дзюба – Я. С.) відзначив, що фільм – велике явище в українській кінематографії, сказав ще кілька фраз про “Тіні забутих предків”. А потім наголосив, що зараз говорити хоче про інше. Про те, що нависла загроза відновлення сталінського режиму, що Україною прокотилася хвиля арештів з явно політичних мотивів. І почав називати прізвища заарештованих” [8, с. 732]. Припустити, що ці фрагменти є частинами одного виступу не доводиться, з огляду на короткість виступу-повідомлення І. Дзюби. Втім, канва зрозуміла.

Кінець виступу І. Дзюба не запам’ятав: “Зразу ж заревла сирена... директор кінотеатру кинувся стягувати мене зі сцени. Що було далі, я бачив як у тумані” [17, с. 346]. Детальніше про це читаємо в О. Сергієнка. На слова І. Дзюби зал зреагував вигуками типу “Давно пора!”, а директор кінотеатру Ф. Брайченко, який знаходився на сцені, почав відштовхувати промовця: “Він несміливо підходить до Дзюби, а тоді з усієї сили штовхає його обома руками вбік так, що той поточився, мало не впав. Дзюба випростався і продовжує називати прізвища заарештованих – хто заарештований в Івано-Франківську, хто заарештований у Львові, хто заарештований у Києві... Брайченко так штовхав Дзюбу разів зо три, що той мало не падав, турляв його зі сцени, а там високо – метра півтора висоти, якщо не більше...” [33, с. 492]. Серед осіб, які спроваджували І. Дзюбу зі сцени О. Сергієнко назвав С. Параджанова: “Нарешті в останню хвилину туди ж підбігає Параджанов, і враження таке, що він теж допомагає зіштовхувати Дзюбу... Параджанов підбіг і відгородив Дзюбу від того Брайченка і руками в спину його підсаджує, але так делікатно, що той не впав. Але враження таке, що він його теж жене зі сцени” [33, с. 492].

Дещо по-іншому цей епізод описано Р. Корогодським: “І зараз бачу, як завзятий адміністратор, а може, хтось інший, штовхає Дзюбу зі сцени. Сергій Параджанов міцно бере за руку того типа, а Юрко Якутович (художник фільму – Я. С.) спокійно (зовні спокійно! – а згодом він скаже: “У мені кожна клітинка вібрувала”...) супроводжує Дзюбу зі сцени” [27, с. 86]. В. Чорновіл додавав епізодові сентиментальності: “Тут до нього (Дзюби – Я.С.) підійшов Параджанов і, ніжно глядячи по плечу, проказав: “Ой, Иван, может, не надо? Что тебе за это будет?...” Це був такий щирий, такий зворушливий вияв турботи про друга” [8, с. 733]. З огляду на те, що В. Чорновола у той момент не було поруч, ці слова варто вважати пізнішою вставкою, характерною для версії періоду ув’язнення.

Дещо випадає із загальної канви побачене Л. Танюком: “Дзюбу між тим потягнули в залу якись баби з криками: “Ложь! У нас не арестовывають!” [11, с. 521]. Елемент атмосфери під час виступу І. Дзюби зберігся в І. Жиленко: “переляканий табун інтелігентствующих міщан, який раптом (як під час пожежі) кинувся до виходів, де збивався у клубки, давлячи одне одного. Якась баба верещала: “Кинотеатр окружен. Всех будут арестовывать!” [12, с. 562].

Отже, оголосивши в мікрофон про арешти, І. Дзюба був позбавлений можливості продовжувати виступ. Директор кінотеатру Ф. Брайченко почав виштовхувати його від мікрофону та зі сцени. Здійнятий у кінотеатрі галас заглушував останні слова І. Дзюби. М. Роженко це описав так: “Це провокація!” – почувлися вигуки, а Дзюба на краю сцени мало не падаючи з неї в зал, продовжував щось говорити” [35, с. 166]. Він встиг назвати у мікрофон кілька прізвищ – О. Заливаху, І. Світличного³... “Кожне нове прізвище вибухало, як постріл”, – занотував у щоденнику Л. Танюк, – але в подальшому його слова були заглушені сиреною та емоціями залу, який не залишався байдужим до того, що відбувалося” [11, с. 521].

³ Згідно зі спогадом В. Чорновола, прізвище І. Світличного не називалося через відсутність точних відомостей [8, с. 731].

У будь-якому випадку, І. Дзюба свій задум здійснив. Далі мав бути фільм... Однак, неадекватні дії адміністрації – відштовхування від мікрофону, сирени, мали інший ефект – звільнили потужний емоційний заряд, у якому найповніше проявилися особисті риси В. Черновола і В. Стуса. Р. Корогодський переконаний: “Це характерний для них вчинок. І для Славка страшно характерний, бо він такий нарваний, такий імпульсивний, такий темпераментний...” [27, с. 88].

В. Стус у “Пояснювальній записці” пояснив особисті мотиви участі ганебною поведінкою адміністрації: “Мене обурило брутальне поводження з І. Дзюбою, факт арештів і та атмосфера приховування цього факту, яка найточніше виявилася під час зустрічі з акторсько-авторською групою фільму. Були шалені вигуки: “Це провокація”, “Це брехня”, “Тут не місце” і т. д. І тоді я не зміг стерпіти... факт негарного приглушення виступу обурило так само” [13, с. 183].

Схожими були мотиви Ю. Бадзя: “Дзюба зробив те, що хтось мав зробити: правдиво проінформував громадськість про дійсні події. Чому ж тоді Дзюбу грубо виштовхали зі сцени, а в мікрофон дали публіці “вичерпне пояснення”: “Провокація! Брехня!”. І як завершення загула сирена... Чи можна було в такій ситуації залишатися байдужим? Чи можна було не реагувати, коли тобі в очі кидали неправду, і не хто-небудь, а директор кінотеатру, отже, офіційна особа? Уважаю, що ні. Тому коли запропонували на знак протесту встати, разом з багатьма іншими піднявся з місця і я, висловивши цим самим своє глибоке громадянське занепокоєння і фактом арештів, і атмосферою замовчування, затаювання їх” [14, с. 190].

Виступ І. Дзюби був підтриманий із залу словами “Хто проти тиранії – встаньте!”, які приписуються то В. Стусу, то В. Черноволу. Так, І. Дзюба вказав на В. Стуса як того, хто підтримав його: “Тільки я почав говорити, включили сирену, стали глушити, на мене директор клубу кинувся, почав зіштовхувати мене зі сцени. І в цей час піднявся Василь...” [1, с. 243]. Втім, І. Дзюба не стверджує, що слова “Хто проти тиранії...” належать В. Стусу. Але це стверджує М. Роженко: “І тут залунав новий голос, я глянув разом з усіма праворуч від сцени й побачив Василя Стуса. Це говорив він. Закликав глядачів на знак протесту проти арешту піднятися зі своїх місць. Очі Василя горіли. Під його поглядом люди почали спочатку несміливо, а потім сміливіше вставати, відтак сідати, коли він звертався до інших, і знову вставати...” [35, с. 166]. В. Стуса, в якості автора заклику, також запам’ятала І. Жиленко, утім із приміткою “(здається Стус)” [12, с. 562].

Різничитання маємо в М. Коцюбинської, яка в одному випадку вказувала на В. Стуса: “Він вигукував щось відчайдушне на підтримку закликів протесту – “Хто проти тиранії, встаньте” [7, с. 216], а в іншому – на В. Черновола: “Це сказав, збоку стоячи, Чорновіл, а Василь тут же встав і почав розвивати його думку” [29, с. 55]. Втім, у інших інтерв’ю, автором заклику вже є В. Чорновіл.

Натомість Л. Танюк, М. Плахотнюк, О. Сергієнко вказують на В. Черновола. Спробуємо реконструювати подальші події. Л. Танюк подав наступну послідовність: “Хтось намагався вирвати в Дзюби мікрофон, гасло й спалахувало світло, ревля пожежна сирена, когось вдарили, і раптом я почув Стуса. Величезний, він схопився й почав кричати: ... “Тут в залі сидить українська інтелігенція! Невже ми стерпимо і ці арешти, факт яких незаперечний, і цю брутальність до Івана Михайловича Дзюби?! Ці приховані арешти виявляють гнітючу атмосферу і повертають нас до аналогів 1937 року! Невже ми отак і сидітимемо й не скажемо протестного слова?”. Зала вже кипіла. Стуса гасили сиреною, і я почув знайомий голос: “Хто проти диктатури, встаньте!”. Це був голос Черновола. Його штовхали, він пручався, ще кричав щось, чого я не розібрав, і Стус повторив на весь свій громовий голос – уже як наказ: “Хто проти

диктатури – встаньте!” І сталося несподіване – люди почали підніматися...” [11, с. 521].

Маю кілька аргументів на користь свідчення Л. Танюка. Насамперед, згадка про 1937 р. у виступі В. Стуса. Це узгоджується зі спогадом Р. Корогодського, який вкладає в уста В. Стуса репліку: “Це ж ваша байдужість приведе до того, що буде те, що вже було, – тридцять сьомий рік” [27, с. 83]. Схожу тезу знаходимо в інтерв’ю М. Коцюбинської, яку вона, помилково, приписує І. Дзюбі: “Дзюба сказав про арешти, проводячи аналогію із 1937 р.” [31, с. 171]. Швидше за все, мова йде про переніс явища з однієї людини на іншу – з В. Стуса на І. Дзюбу. Відомо, що в цей момент М. Коцюбинська знаходилася поруч із В. Стусом, і “відчула, що він увесь аж тремтів. Я обняла його за плечі й пам’ятаю, що мені спало на думку: як цей хлопчина зможе жити у цьому світі?” [31, с. 171].

Є, щоправда, виступ В. Стуса згаданий В. Табелевим: “Товариші! яка ж у нас демократія, якщо говорять, що в нас немає зовсім політичних в’язнів. У той же час сьогодні вночі взяли майже двадцять осіб з української молоді, інтелігенції. І якщо, товариші, ви не вірите, то ви можете перевірити”. Він достав із кишені список і почав читати. Попри огульні виклики “Василь сміливо продовжував читати список. Читав він повільно, чітко, щоб усі чули” [32, с. 191]. Втім, цей спогад не узгоджується з іншими. Очевидно, що В. Табелев переніс на В. Стуса те, що чув від І. Дзюби.

Навіть В. Чорновіл, до певної міри, визнавав роль В. Стуса: “Та ось бере слово Іван Дзюба і несподівано каже про арешти, називаючи імена тих, кого кинуте за ґрати. І раптом з переднього ряду вихоплюється Стус і кричить до зали: “Потрібно протестувати всім! Сьогодні беруть українців, завтра візьмуться за євреїв, післязавтра – за росіян!” [26, с. 615].

Співставивши свідчення, можна припустити, що першим підтримав виступ І. Дзюби В. Стус, який емоційно почав закликати до протестів. Але саме В. Чорновіл словесно оформив спонтанні думки В. Стуса, надавши їм афористичності й спонукальності фразою “Хто проти тиранії – встаньте!”. Характерно, що всі свідки, які називають В. Стуса категорично не стверджують, що ця фраза належить йому. Звичайно, залишається ймовірність, що В. Стус підхопив тезу В. Чорновола. Отож, фраза “Хто проти тиранії – встаньте!” могла звучати двічі, а людська пам’ять зафіксувала виступи окремо.

Головне різночитання – слова В. Стуса. Якщо не враховувати свідчення В. Табелева, маємо розвиток двох смислових ліній – засудження терору з акцентом на повторенні 1937 р., і “інтернаціональна” солідарність із українцями. Найпростіше пояснення – маємо два фрагменти одного виступу. Так, М. Плахотнюк “інтернаціоналістичні” слова В. Стуса ставить після заклику В. Чорновола [34, с. 215]. У спогадах В. Чорновола, ці слова В. Стуса звучать у різних епізодах. У спогаді 1993 р. – одразу після виступу І. Дзюби [26, с. 615], а в інтерв’ю 1995 р. – після закінчення фільму [8, с. 734]. Крпки над “і” розставляє свідчення В. Стуса: “Я говорив з обуренням про те, що підозріливо (так у тексті – Я. С.) приховувані арешти виявляють якусь гнітючу атмосферу, яка створилася в Києві, особливо ж – щодо молодих митців. Ці підозріливі арешти створюють ґрунт для страшних аналогій. Тінь кривавого 1937 р. надто близька, щоб можна було не реагувати на будь-які подібні симптоми” [13, с. 183].

Однак, поставимо питання, чому ніхто окрім В. Чорновола і М. Плахотнюка “інтернаціоналістичні” слова не запам’ятав? А саме їх наводить М. Хейфец у табірному сюжеті про В. Стуса: “... а потім схопився з місця Стус. Він не повинен був виступати, це не готувалося. Але ж ти знаєш Стуса! Крикнув у залу: зараз я звертаюся не до українців, а до тих людей інших народів, які тут сидять, – до росіян, до євреїв... Учора схопили українців – завтра прийде ваша черга.

Досвід історії вчить усіх, тому помагайте боронити українців, цим ви виступите не лише за діло правди, але й захистите своє власне завтра, свою свободу. Від імені українців я вам обіцяю: якщо завтра наші кати кинуться на вас, ми станемо на боротьбу поруч з вами, як сьогодні ми боремося, рятуючи наших братів. Чесні люди всіх народів, що живуть нині на землі України, повинні згуртуватися для спільної оборони своїх мучеників” [36, с. 582].

Наведені слова належать не свідку подій, тому їх можна було б не аналізувати, якби за ними не стояла... постать В. Чорновола. Це з його слів М. Хейфец, який, до слова, мав надзвичайно ціпку пам'ять, написав виступ В. Стуса. Очевидно, що 4 вересня такий пафосний виступ прозвучати не міг з огляду на сирени й гул залу тощо. Стилистично маємо надзвичайно раціональний, продуманий виступ, що контрастує з імпровізованістю більшості виступів. Це більше нагадує виступ лектора, аніж емоційну реакцію.

Також впадає у вічі смислове розходження зі змістом виступу І. Дзюби. Та й цікаво, який відсоток росіян і євреїв був присутній на україномовному фільмі за мотивами українського класика? Навіщо звертатися до них, якщо навіть більша частина присутніх українців, із різних причин, не сприймала промовців? Очевидно, що маємо справу з пізнішою текстуальною вставкою. У 1970-х рр., в ув'язненні, В. Чорновіл працював над створенням позитивного іміджу українського руху опору 1970-х рр. Тому обставини акції 4 вересня він передав у бажаному для того часу дискурсі. Таке звучання повинно було позитивно вплинути на спільну боротьбу в'язнів-сумління різних національностей із табірною адміністрацією, та створювати добрий імідж для закордону.

Якщо на початку 1990-х рр. В. Чорновіл був змушений дотримуватися раніше сказаного, то в подальшому ця потреба відпала. Відтак, заключна версія В. Чорновола не обтяжувалася виступом В. Стуса, вона наскрізь чорноволоцентрична. Події розвивалися так: І. Дзюба після кількох фраз з приводу фільму, повідомив присутніх про початок репресій з політичних мотивів, і почав називати прізвища заарештованих. “Оскільки знав особисто він не всіх, я із залу підказав кілька прізвищ, і він їх повторив голосно” [8, с. 733]. Після того як виступ І. Дзюби був заглушений, В. Чорновіл продовжив акцію: “Тим часом відбулося якесь замішання. Дзюба зійшов зі сцени. Відчуваючи, що треба підтримати, закріпити справу, я підвівся з приставного стільчика з правого краю, біля проходу (вибрав це місце зумисне – звідси чути на весь зал) і голосно, скільки сил, крикнув: “Закликаю всіх, хто протестує проти відновлення терору й репресій, устати!” [8, с. 733].

Завершуючи огляд цього епізоду, зверну увагу на спогад М. Плахотнюка щодо участі Ю. Бадзя, який “також підхопився, намагався говорити, протестувати, але сирени заглушили його” [34, с. 250]. Інших свідчень про це не має, але подальша жорстка лінія парткому щодо Ю. Бадзя, яка закінчилася звільненням із аспірантури, наводить на думку, що в цьому питанні ще рано ставити крапку.

Окремо варто звернутися до реакції залу. Як вже відзначалося, з місць залунали голоси про провокацію: “Провокація!”, – заволала жінка біля Л. Танюка, – “Это все ложь, нас хотят спровоцировать, – товарищи, не поддавайтесь!” [11, с. 521], і все ж люди почали підніматися: “По одному-два, – і ось уже більша частина зали стоїть з блідими обличчями, стиснуті кулаки! Люди вставали, гебня чи хтось там шарпали нас ззаду й навіть били по головах” [11, с. 521]. В. Чорновіл переконаний: “Насправді звелися не всі... Але, незважаючи на те, що серед присутніх були люди нейтральні чи й заангажовані в керівні структури, – підвелось більше половини” [8, с. 733].

Однак, менш емоційні спогади подають іншу картину. І. Дзюба багато стоячих не побачив: “хто був смертельно переляканий, а хто не зрозумів, у чому

річ, а просто був до всього байдужий” [17, с. 346]. О. Сергієнко виділив “середні ряди, деś рядів 4–5 підвелися” [33, с. 493], М. Коцюбинська: “деś близько сотні осіб з-посеред чи не півтисячі присутніх” [31, с. 171], “сто – сто п’ятдесят” – за іншим спогадом [29, с. 55]. Р. Корогодський пам’ятає інше: “Зал не встав! Встало, може, найбільше три-чотири десятки. Думаю, що навіть і чотирьох не було. Це мало... Я на все життя запам’ятав ту страшну історію. І відчуття того, що не встали” [27, с. 83]. У пізніших спогадах Р. Корогодський збільшує назване число: “Встала купка людей. Я озирнувся – може, 50–60 людей стояли. Зал був набитий – 800 місць” [28, с. 288].

Це була кульмінація акції, яка не отримала продовження. “Промайнула думка, – згадував М. Роженько, – що сеанс зірвано, але в цей час мікрофонний голос попросив почати перегляд фільму. Світло в залі погасло. З темряви востаннє долинуло Василеве: “Я вам розповім про Леніна”, перекрыте голосом гучномовця, – сеанс розпочався” [35, с. 294]. Під час перегляду фільму всі виступаючі – І. Дзюба, В. Чорновіл і В. Стус залишилися наодинці зі своїми думками. “Думали навіть, що нас зразу після цього заарештують і ми звідти не вийдемо”, – згадував І. Дзюба [1, с. 244].

Після закінчення фільму мало місце ще кілька інцидентів: “Після фільму виникли нові спалахи, і якісь мурли з одверто комсомольськими мармизами почали “глушити ентузіазм”. Тут уже основний удар узяв на себе Стус – широкоплечий і дужий, він так пхнув якогось “дружинника”, що той буквально сів на сідницю. Крики, погрози... Вимкнули світло, довелось виходити із зали навпомацки” [11, с. 522]. Цей же епізод очима О. Сергієнка: “По закінченні фільму засвітилося світло і люди почали йти по сходах, проходах вниз на вихід. І тут з першого ряду підвівся Василь Стус... і, виставивши над головою руку заугав: “Люди, два слова правди!” Він таким голосом це сказав і стояв так, що якби пішли танки, він би не вступився” [33, с. 493]. Якогось продовження це не мало. В. Чорновіл, підійшовши до Стуса, умовив його і вивів із залу [33, с. 493].

Л. Танюк не запам’ятав післяфільмового виступу В. Стуса: “емоція, біль, жорстоко, антисталінізм” [11, с. 522]. У “Пояснювальній записці” поет виклав свою позицію: “Після фільму я хотів сказати, що ми, радянські люди, не повинні забувати, що Сталін, проводячи ряд антисоціалістичних заходів, прикривався ім’ям Леніна. Хрущов це робив так само, проводячи ряд своїх експериментів, теорій і т. д. Я хотів сказати, що використання священного імені Леніна для прикриття своїх, не завжди ленінських заходів – це використання змушує нас боротись за справжнього Леніна. Не такого, яким його часом бачив Сталін чи Хрущов, а такого, яким він є: як ідеал всього найпрогресивнішого, що виробило людство, комуністичний суспільний прогрес протягом століття. Я мав сказати, що сталінські розстріли безневинних багатьох людей робилися всупереч ленінізмові... Я намагався говорити про обов’язок кожної радянської людини боротись і захищати демократію, соціалізм, справжнє революційне ленінське вчення. А сирена гуділа. Сирена не давала говорити, затуляла рота” [13, с. 183].

Очевидно, що це пояснення систематизувало окремі репліки й неказане, але, воно чітко окреслює контекст виступу – ідеологічний ревізіонізм, протиставлення... Саме з цього контексту вийде “Інтернаціоналізм чи русифікація?”.

Втім, В. Чорновіл, створюючи легенду, подав інше закінчення, більше орієнтоване на Голівуд: “Ми висловилися і втрьох, Дзюба, Стус і я, взявшись за руки, вибігли із зали. Були абсолютно певні, що з години на годину за нами також прийдуть з ордером, але щасливі були... Нема слів, які щасливі були!” [36, с. 582]. У інтерв’ю 1995 р. В. Чорновіл повторив цю версію, пом’якшивши деякі факти: “Вийшли ми спокійно. Іван Дзюба, Василь Стус і я – “основні виконавці” – якийсь час ходили Хрещатиком, узявшись міцно за руки. Чекали, що ось-ось

нас будуть брати. Ходимо, а нас не беруть. Перший Стус сказав: “Ну що ж, я поїхав додому”. Ми з Іваном ще трохи пройшлися, до метро, і я теж подався додому, у Вишгород” [8, с. 734]. Втім, І. Дзюба говорить про інше: “Ми тоді навіть близько один до одного не підходили, розчинившись у натовпі” [17, с. 346].

Проведений аналіз дозволяє виділити дві лінії спогадів шістдесятників щодо подій 4 вересня 1965 р. – І. Дзюби та В. Чорновола. У першій наголошується на інформуванні присутніх у залі щодо дій влади та спонтанності дій. У виступі І. Дзюби помітне прагнення уникнути політичного боку справи. Він не вживає словосполучення “політичні арешти”, а – “арешти”, говорячи про “найгірші часи”, не конкретизує – “1937 рік”. Це роблять інші – М. Коцюбинська, стверджуючи, що І. Дзюба проводив “аналогію із 1937 роком” [31, с. 171], або О. Сергієнко, який вкладає у уста І. Дзюби “політичні арешти” [33, с. 492]. Тобто, напевно, маємо пізніші смислові вставки. “Політизація” слів І. Дзюби відбулася після акції, свідки якої намагалися витворити новий контекст, по-суті, не проартикульований промовцем.

І. Дзюба “поінформував про подію” [27, с. 85], і, напевно, тим би й обмежився. У спогадах наголошується: “завдання полягало в тому, щоб просто сказати людям, що отаке відбувається, щоб люди знали” [1, с. 243], “розтаємничити арешти” [17, с. 346]. Але події почали розвиватися за іншим сценарієм. Не бажаючи того, І. Дзюба вивів розгляд арештів із площини раціональних аргументів, до яких особисто схилявся. Заклик до вставання, пряме залучення присутніх до якоїсь публічної реакції, не зовсім узгоджувалися з його намірами. Напевно, було розуміння неготовності загалу, відсутності точної інформації, потреби подальшого обговорення. Цікава реакція І. Дзюби на невставання В. Коротича: “Зовні незворушний, замкнений, відсторонений, не сказав ні слова. Певно, він належав до тих, хто не встав, використовуючи своє законне право триматися осторонь непевного гурту” [17, с. 346]. Цілком можливо, що саме емоційне й політизоване закінчення акції, яке не планував І. Дзюба, стало одним із аргументів на користь написання “Інтернаціоналізм чи русифікація?”. Якщо це так, то памфлет став своєрідною формою договорення неказаного 4 вересня.

“Лінія Чорновола” вибудовується навколо концепції організованого опору, а точніше – боротьби. Вона полягає в зміщенні акцентів від інформування до активного опору. Важливо зрозуміти, що стоїть за різними свідченнями І. Дзюби й В. Чорновола. З огляду на те, що свідчення І. Дзюби підтверджуються іншими спогадами, потрібно пояснити настійливість В. Чорновола в його свідченнях. Гіпотетично можна припустити, що паралельно до І. Дзюби він планував “свою” акцію, так як це робили Є. Сверстюк та Л. Костенко [10, с. 284]. Однак, не мав нагоди її здійснити. Виступ І. Дзюби виявився вчасним, бо співпадав із його задумами. Тому зорієнтувавшись у ситуації, В. Чорновіл здійснив власний задум, відкоригувавши його первісний варіант у відповідності з обставинами. Тобто, В. Чорновіл, імпровізуючи в межах виступу І. Дзюби, послідовно реалізовував початковий власний задум щодо протесту.

Побічно про це говорила М. Коцюбинська, називаючи виступ В. Чорновола “відруховим”. Він не приймав участі в обговоренні акції з І. Дзюбою. Але вигук “хто проти тиранії – встаньте” був не так імпровізацією, як “сконцентрованою акцією його мислення” [30, с. 494].

Можна стверджувати, що з самого початку виникло дві концепції бачення суті подій 4 вересня 1965 р. Перша, відстоювана І. Дзюбою, полягала в її розгляді в контексті серпневих арештів. Це громадянська концепція, висловлена словами Ю. Бадзя “чи можна було не реагувати, коли тобі в очі кидали неправду?” [14, с. 190]. Виступ І. Дзюби – виступ громадянина, не байдужого до суспільних

процесів, який діє без оглядки щодо майбутніх подій, здійснення амбітних проєктів. Цього І. Дзюба дотримується й через десятки років.

Друга концепція – політична, не зводиться до факту арештів, але прагне використати їх у якості приводу для розгортання політичного руху. З самого початку В. Чорновіл побачив у ній початок довгого ланцюга боротьби свого покоління за незалежність. А відтак, змушений був поміщати акцію в різні контексти, в межах яких протікав національний рух. Цим пояснюється вільне поводження з фактами, й, почасти, відмова від достовірності в різних версіях спогаду. Поступаючись фактографічною точністю, В. Чорновіл витворював політичний конструкт.

Якщо в 1970-х рр. боротьба з комуністичною владою будувалася через об'єднання представників різних національностей, то очевидно, що В. Чорновіл конструюючи українську стратегію, “приспосовував” події 4 вересня 1965 р. до “інтернаціонального” контексту. А коли практична потреба в тому відпала, не наголошував на ньому. Коли ідеологія молоді Української держави в 1990-х рр. вимагала твердої основи, й існувала потреба показати закономірність української незалежності, В. Чорновіл вибудовував стратегію тягlosti національного руху, у якій спланованість акції 4 вересня 1965 р. засвідчувала цілеспрямованість всього руху. Не випадково, одне з інтерв'ю В. Чорновола так і називалося: “Від протесту в “Україні” – до незалежної України” [8].

Саме цим пояснюється неспівпадіння свідчень В. Чорновола. Він не просто розповідав, а конструював минуле, виходячи з того, що наше сприйняття теперішнього великою мірою залежить від нашого знання про минуле. Але В. Чорновіл не просто маніпулював минулим, підганяючи його під стандарт сучасності, а використовував минуле задля обґрунтування сучасності. Якщо оригінальну версію 4 вересня 1965 р. писав І. Дзюба, то В. Чорновіл запропонував її рімейк. Як співавтор подій, він мав на це повне право.

Насамкінець, важливо сказати про “лінію Стуса”, яка присутня у двох попередніх. В. Стус продовжив громадянську концепцію, басом підтримавши, відірваний від мікрофону, схвильований голос І. Дзюби, і, водночас, коли В. Чорновіл починав політику, був першим із тих, хто встав, а точніше – вже стояв, показуючи приклад. В. Стус – це спонтанність, емоція, яка здатна запалити й піднести, “одержимість” в розумінні В. Мороза, втілення нонконформізму в його чистому вигляді.

Таке розщеплення події 4 вересня 1965 р. дозволяє по-новому її інтерпретувати. Це був не просто спільний виступ І. Дзюби, В. Чорновола і В. Стуса, а *три окремі акції*, які мали спільну основу, але різні цілі, акції, які співпали в часі, але від самого початку їм задавалося різне продовження.

Список використаних джерел

1. *Іван Дзюба* // Нецензурний Стус. Книга у 2-х частинах. – Частина 2. Упорядкування Б. Підгірного. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – С. 222–261.
2. *Касьянов Г.* Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-х – 80-х років / Георгій Касьянов. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.
3. *Захаров Б.* Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987). / Борис Захаров. – Харків, 2003. – 144 с.
4. *Русначенко А.* Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років / Анатолій Русначенко. – К.: В-во ім. Олени Теліги, 1998. – 720 с.
5. *Баран В.* Україна: новітня історія (1945–1991 рр.) / Володимир Баран. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 670 с.
6. *Топольський Є.* Як ми пишемо і розуміємо історію. Таємниці історичної нарації / Єжи Топольський. – К.: К.І.С., 2012. – 400 с.
7. *Коцюбинська М.* У свідчід пам'яті / Михайлина Коцюбинська // Василь Стус: Поет і Громадянин. Книга спогадів та роздумів / Упоряд. В. Овсієнко. – К.: Кліо, 2013. – С. 214–225.
8. *Чорновіл В.* Від протесту в “Україні” – до незалежної України / Вячеслав Чорновіл // Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. – Т. 8. Статті, виступи, інтерв'ю (січень 1993 – грудень 1995) / Упоряд. Валентина Чорновіл. – К.: Смолоскип, 2012. – С. 728–735.
9. *Кадочникова Л.* “Параджанов сказав Ильенко...”. Інтерв'ю / Лариса Кадочникова // Бульвар

Гордона. – 2015. – № 35. – сентябрь. 10. *Євген Сверстюк* // Нецензурний Стус. Книга у 2-х частинах. – Частина 1. Упорядкування Б. Підгірного. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. – С. 278–298. 11. *Танюк Л.* Василь Стус у моїх щоденниках / Лесь Танюк // Василь Стус: Поет і Громадянин. Книга спогадів та роздумів / Упоряд. В. Овсієнко. – К.: Кліо, 2013. – С. 513–535. 12. *Жиленко І.* Homo feriens / Ірина Жиленко. – К.: Смолоскип, 2011. – 816 с. 13. *Стус Д.* Василь Стус: життя як творчість / Дмитро Стус. – К.: Факт, 2005. – 368 с. 14. *Кириченко С.* Люди не зі страху. Українська сага. Спогади / Світлана Кириченко. – К.: Смолоскип, 2013. – 920 с. 15. *Ця* книжка змінила усе моє життя... Розмова з Іваном Дзюбою // Бунт покоління: розмови з українськими інтелектуалами записали й прокоментували Богуміла Бердиховська та Оля Гнатюк [інтерв'ю із Євгеном Сверстюком, Іваном Дзюбою, Михайлиною Коцюбинською, Михайлом Горинем, Миколою Рябчуком] / Пер. із пол. – К.: Дух і літера, 2004. – С. 91–152. 16. *Насправді* було так: Інтерв'ю Юрія Зайцева з Іваном Дзюбою / Вступна стаття Ю.Д.Зайцева. – Львів: інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2001. – 76 с. 17. *Дзюба І.* Не окремо взяте життя / Іван Дзюба; післямова Миколи Жулинського. – К.: Либідь, 2013. – 760 с. 18. З інтерв'ю офіційній пресі з приводу проголошення УГС // Чорновіл В. Твори: у 10-ти т. – Т. 6. Документи та матеріали (Листопад 1985 – квітень 1990 р.) / Упоряд. Валентина Чорновіл. – К.: Смолоскип, 2009. – С. 359–380. 19. *Мій* “Меморіал” // Чорновіл В. Твори: у 10-ти т. – Т. 6. Документи та матеріали (Листопад 1985 – квітень 1990 р.) / Упоряд. Валентина Чорновіл. – К.: Смолоскип, 2009. – С. 560–562. 20. *Коротка* автобіографія // Чорновіл В. Твори: у 10-ти т. – Т. 6. Документи та матеріали (Листопад 1985 – квітень 1990 р.) / Упоряд. Валентина Чорновіл. – К.: Смолоскип, 2009. – С. 636–641. 21. *Відповіді* на запитання під час виборчої кампанії 1990 р. у Львівському поліграфічному інституті // Чорновіл В. Твори: у 10-ти т. – Т. 6. Документи та матеріали (Листопад 1985 – квітень 1990 р.) / Упоряд. Валентина Чорновіл. – К.: Смолоскип, 2009. – С. 666–675. 22. *Виступ* як кандидата на голову Верховної Ради на сесійному засіданні 30 травня 1990 року // Чорновіл В. Твори: у 10-ти т. – Т. 7. Статті, виступи, інтерв'ю (березень 1990 – грудень 1992) / Упоряд. Валентина Чорновіл. – К.: Смолоскип, 2011. – С. 85–115. 23. *“Нам не даровано нічого”* // Чорновіл В. Твори: у 10-ти т. – Т. 7. Статті, виступи, інтерв'ю (березень 1990 – грудень 1992) / Упоряд. Валентина Чорновіл. – К.: Смолоскип, 2011. – С. 124–129. 24. *“Я маю чітку систему поглядів...”* // Чорновіл В. Твори: у 10-ти т. – Т. 7. Статті, виступи, інтерв'ю (березень 1990 – грудень 1992) / Упоряд. Валентина Чорновіл. – К.: Смолоскип, 2011. – С. 430–433. 25. *У нашому партійному списку* будуть несподівані імена з верхівки влади, які відстоюють там рухівську позицію // Чорновіл В. Твори: у 10-ти т. – Т. 9. Статті, виступи, інтерв'ю (січень 1996 – грудень 1997) / Упоряд. Валентина Чорновіл. – К.: Смолоскип, 2014. – С. 495–501. 26. *Чорновіл В.* Разом за ґратами / Вячеслав Чорновіл // Василь Стус: Поет і Громадянин. Книга спогадів та роздумів / Упоряд. В. Овсієнко. – К.: Кліо, 2013. – С. 614–618. 27. *Роман Корогодський* // Нецензурний Стус. Книга у 2-х частинах. – Частина 2. Упорядкування Б. Підгірного. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – С. 81–109. 28. *Корогодський Р.* Брама світла: Шістдесятники / Роман Корогодський – Львів: Український католицький університет, 2009. – 656 с. 29. *Михайлина Коцюбинська* // Нецензурний Стус. Книга у 2-х частинах. – Частина 2. Упорядкування Б. Підгірного. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – С. 52–80. 30. *Інтерв'ю* [Б. Захарова] з М. Х. Коцюбинською // “У мерехтінні найдорожчих лиць”. Згадуючи Михайлину Коцюбинську. – К.: Дух і літера, 2012. – С. 492–525. 31. *У моему житті* було так багато добра... Розмова з Михайлиною Коцюбинською // Бунт покоління: розмови з українськими інтелектуалами записали й прокоментували Богуміла Бердиховська та Оля Гнатюк [інтерв'ю із Євгеном Сверстюком, Іваном Дзюбою, Михайлиною Коцюбинською, Михайлом Горинем, Миколою Рябчуком] / Пер. із пол. – К.: Дух і літера, 2004. – С. 153–184. 32. *Владислав Дмитрович* та Вікторія Казимирівна Табелеви // Нецензурний Стус. Книга у 2-х частинах. – Частина 1. Упорядкування Б. Підгірного. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. – С. 183–194. 33. *Сергієнко О.* З інтерв'ю 4 січня 2000 року і 26 червня 2006 року. Записав В. Овсієнко / Олесь Сергієнко // Василь Стус: Поет і Громадянин. Книга спогадів та роздумів / Упоряд. В. Овсієнко. – К.: Кліо, 2013. – С. 491–494. 34. *Плахотнюк М.* Коловорот: Статті, спогади, документи / Микола Плахотнюк / Упор. В. Чорновіл. – К.: Смолоскип, 2012. – 510 с. 35. *Роженко М.* Обов'язок пам'яті / Миколай Роженко // Вітчизна. – 1990. – № 10. – С. 164–167. 36. *Хейфец М.* В українській поезії тепер більшого нема / Михайло Хейфец // Василь Стус: Поет і Громадянин. Книга спогадів та роздумів / Упоряд. В. Овсієнко. – К.: Кліо, 2013. – С. 554–601.

Ярослав Сэко

“ТЕНИ ЗАБЫТЫХ ПРЕДКОВ”: ИСТОРИЯ ОДНОЙ АКЦИИ

Предметом статьи являются отраженные в воспоминаниях участников и свидетелей события 4 сентября 1965 в киевском кинотеатре “Украина”, во время презентации фильма “Тени забытых предков”. Рассмотрены условия и ход протестной акции, реконструированы ее основные эпизоды. Показаны особенности трансформации акции в 1970-1990-х гг.

Ключевые слова: аресты 1965 г., шестидесятники, акция протеста, репрессии.

Yaroslav Seko

“SHADOWS OF FORGOTTEN ANCESTORS”: THE STORY OF ONE PROMOTION

The subject of the article is reflected in the memories of participants and witnesses to the events of September 4, 1965 in Kyiv cinema “Ukraine”, during the presentation of the film “Shadows of Forgotten Ancestors”. The conditions and course of protest actions, reconstructed its main episodes. The features of transformation events in 1970–1990’s.

Key words: arrested in 1965, sixties, protest, repression.